

Небојша Максимовић

Филолошка гимназија у Београду

nebmaxva@yahoo.com

ЗДРАВСТВЕНЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРИЛИКЕ У ВАЉЕВСКОМ КРАЈУ У ОКВИРУ ДРИНСКЕ БАНОВИНЕ 1929-1941. ГОДИНЕ

Апстракт: Здравствене и социјалне прилике становника ваљевског краја сагледане су кроз рад локалних здравствених установа, хигијенско-стамбене услове живота, начин исхране и заразне болести које су доминирале у ваљевском крају. Здравствени кадар који је радио на простору некадашње ваљевске области био је предмет анализе у раду. Циљ рада био је да се упореде здравствене и социјалне прилике у ваљевском крају у односу на Дринску бановину и Краљевину Југославију, као и квалитет живота становништва ваљевског краја у односу на живот становника Дринске бановине и Краљевине Југославије. Посебна пажња посвећена је анализи узрока смртности деце у ваљевском крају и болестима од којих су умрели.

Кључне речи: Здравство, социјалне прилике, хигијена, стамбени услови, туберкулоза, исхрана.

HEALTH AND SOCIAL CONDITIONS IN THE VALJEVO REGION IN COMPARISON TO THE DRINA PROVINCE FROM YEAR 1929 TO 1941

Abstract: Health and social conditions of inhabitants of Valjevo region are illustrated through the work of local health facilities, hygiene and housing conditions of life, diet and infections that had appeared in the Valjevo region in that period. Subject of this paper is also medical staff who worked in the former area of Valjevo. The aim of the study was to compare the health and social conditions in the Valjevo region in relation to the Drina Province and the Kingdom of Yugoslavia, and the quality of life of residents of Valjevo region in relation to the life of the inhabitants of the Drina Province and the Kingdom of Yugoslavia. Special attention was paid to the analysis of the child mortality causes in the Valjevo region and diseases of which they died.

Keywords: Health, social conditions, hygiene, housing conditions, tuberculosis, nutrition.

У Ваљеву је од 1833. године стално постојао општински физикус, односно лекар,¹ а Прва Окружна болница у граду основана је тек 22. септембра 1867. године и била је смештена у приватну кућу Алексе Андоно-

---

¹ Драшковић, 1987, 241. Лекар је био Антон Делини, Грк из Смирне.

вића. Прва ваљевска апотека, у власништву Клаудија Приклемајера, је почела да ради 5. септембра 1870. године.² Почетком XX века у граду је радила Прва Окружна болница са три одељења, а доласком др Селимира Ђорђевића на место управника 1907. године, и његовом заслугом, отвара се и четврто одељење – хируршки павиљон. Уочи Првог светског рата поред Окружне болнице, у вароши је радила и војна болница, а сталних лекара је било девет од чега пет цивилних и четири војна. Болести које су харале ваљевским округом на почетку XX века биле су туберкулоза, шарлах, тифус и скрофулоза.³

Последице Првог светског рата оставиле су великог трага у здравству. Србија је рат дочекала са 370 лекара. За време Првог светског рата 1915. године Ваљево и околину захватила је велика епидемија пегавог тифуса, која се прелила на друге крајеве Србије добивши облик пандемије.⁴ Амерички новинар Џон Рид забележио је у својим сећањима да је, ако је Србија постала земља смрти због епидемије тифуса, престоница била у граду Ваљеву. У првих неколико месеци 1915. године, од последица пегавог тифуса је страдало 126 лекара што је била трећина лекарског кадра. До краја Првог светског рата страдаће још трећина српских лекара, тако да ће само трећина лекара преживети рат.⁵ Управници болнице у Ваљеву у ратно време били су др Михаило Цветић и др Селимир Ђорђевић, дужност ординаријуса болнице обављао је др Јордан Стајић, а шеф хируршког одсека др Владимир Поповић. Од последица епидемије у Ваљеву су умрле и сликарка Надежда Петровић и Ваљевка, доктор медицинских наука, Драгиња Бабић, као и један од управника болнице у Ваљеву др Селимир Ђорђевић.⁶

У међуратном периоду директна последица Првог светског рата била је недостатак лекарског кадра и помоћног особља. Немогућност државе да оснива медицинске установе у потребном броју, здравствена непросвећеност, мањак лекарског кадра, као и лоша опремљеност болница, основни су узроци спорог ширења медицинске културе међу становништвом ваљевског краја.⁷ Здравствена служба се борила са потенцијалним жариштима заразних болести због нерешених питања водовода и канализације и лоших и нехигијенских услова у старим деловима града, Градцу и Тешњару. Постојеће здравствене установе нису могле да задовоље све потребе јер се мало радило на превентиви.⁸

² Ранковић, 2007, 11; Ранковић, 2002, 11.

³ Исто, 2007, 20.

⁴ Исто, 2013, 27; Ранковић, 2002, 63.

⁵ Сарамандић, Максимовић, 2006, 67.

⁶ *Србија у рајновима 1912–1918. са осврћом на ваљевски крај*, 1972, 131.

⁷ Перишић, 1997, 145.

⁸ Трипковић, 1980, 203; Ранковић, 2007, 27; Ранковић, 2002, 107; Управник Ва-

1.1 Здравствене прилике у ваљевском крају од завођења диктатуре 1929. до Априлског рата 1941. године

Завођењем шестојануарске диктатуре, Ваљево се по новој административној подели нашло у оквиру Дринске бановине са центром у Сарајеву. Како је комуникација између локалне самоуправе и органа државне власти била једносмерна, а Ваљевци могли директно да се обраћају за помоћ Београду, комуникација се још више успорила и отежала када су Ваљевци постали приморани да се обраћају директно Краљевској банској управи у Сарајеву.

У периоду кад је Ваљево било у оквиру Дринске бановине у граду је радила Окружна болница⁹ са четири одељења и 104 постеља, као и Дом народног здравља, две амбуланте са 16 постеља и укупно 20 лекара. Четири одељења у болници су била: интерно са 30, хирургија са 40, гинекологија са 24 и пријемно са 10 постеља.

Пред Други светски рат, управник Окружне болнице је био хирург др Радомир Стефановић.¹⁰ На гласу по стручности били су ваљевски лекари др Јован Мијушковић, др Радоје Мијушковић, др Душан Микић,¹¹ др Василије Јовановић, др Милица Иванишевић, др Владимир А. Поповић,¹² др Влада Поповић,¹³ др Милан Николић, др Благоје Ковачевић,¹⁴ др Миљивој Миленковић,¹⁵ др Теодор Божин, др Благоје Стамболовић, др Радомир Теодосијевић, др Милош Пантић, др Милорад Костић, др Панта Јанковић и други.¹⁶ Већина ваљевских лекара студије медицине је

љевске болнице и шеф болничке хирургије од 1926. до 1932. године био је др Јован Мијушковић. Извео је прву успелу операцију на срцу у Краљевини СХС.

⁹ У периоду од 1929. до 1941. године, Окружна болница се зове и Дринска и Бановска болница.

¹⁰ Јовановић, 2008а, 287; Угледни ваљевски хирург који је 1922. године дипломирао на Медицинском факултету у Монпељеу. Између два светска рата припадао демократској странци, а потом Савезу земљорадника. За време Другог светског рата се држао повучено. Након рата национализован му је санаторијум. У децембру 1952. године ухапшен је због оптужби да је утајио порез, материјално искоришћавао болеснике и вршио нелегалне абортусе. Осуђен је 1953. године на 7 година затвора у монтираном процесу.

¹¹ Ранковић, 2007, 27. Био је шеф Хируршког одељења од 1937. године.

¹² Умро 1935. године, вољен, оплакан и испаћен од целог града.

¹³ Стрељан у децембру 1944. од стране нове комунистичке власти, као сарадник Драже Михаиловића.

¹⁴ Рођен је у Ваљеву. Медицински факултет завршио у Паризу. Специјализирао је хирургију. У периоду пред Други светски рат био је на дужности уредског лекара у Ваљеву.

¹⁵ Био је управник Бановске болнице у годинама пре Другог светског рата.

¹⁶ Ранковић, 2007, 36.

завршила у иностранству, јер је Медицински факултет у Београду основан тек 1920. године. Студирали су у Паризу, Монпељеу, Тулузу, Лијежу, Лиону, Нансију, Бону, Цириху, Женеви, Прагу, Загребу и на другим местима.¹⁷ Нове зграде бановске болнице и амбуланте у Ваљеву изграђене су 1939. године, већим делом финансиране од Општине, а мањим од државе. Земљиште од 86 ари, на којем су изграђене нове зграде болнице, поклонила је Општина на XVIII седници градског већа, одржаној 12. новембра 1935. године.¹⁸

Број болница у Краљевини Југославији 1939. године био је 169, од чега је било 12 државних, 140 самоуправних и 17 осталих. У Дринској бановини било је 26 болница, од чега је једна била државна, 20 самоуправних и 5 осталих.¹⁹ У Ваљеву је, исте године, радила само једна самоуправна болница са већим бројем постеља. Како је само једна самоуправна болница радила у Ваљеву уочи Другог светског рата, када се упореди са 20 самоуправних болница у Дринској бановини или са 140 самоуправних болница у држави, а према броју становника и величини градова у бановини, и држави, на основу приложених података могло би се констатовати да болница у Ваљеву није могла да задовољи потребе локалног становништва. Али на основу податка да 30% болничких капацитета у Ваљеву није било искоришћено, због многобројних разлога, социјалних, верских, економских, може се констатовати да је болница у Ваљеву ипак успевала да подмири потребе домаћег становништва.

У ваљевској области 1938. године радило је осам здравствених задруга: Сеоска здравствена задруга у Лајковцу, Прва сеоска здравствена задруга у Бањанима, Прва среска здравствена задруга у Словцу, Сеоска здравствена задруга у Стублинама, Горњотопличка здравствена задруга и одељци здравствених задруга у Марковој Цркви, Славковици и Цветановцу.²⁰

У Бањанима су радили др Слободан и др Симка Станковић, покривали су подручје од око 10.000 становника. У Стублинама је радио др Александар Константиновић, покривао је подручје од око 16.000 становника који су живели у селима: Стублине, Велико Поље, Трстеница, Бровић, Јошева, Љубинић и Грабовац. У Горњој Топлици је радио др Павле Вићентијевић који је покривао подручје територије десетак села са око 13.000 становника. У Лајковцу је радио др Милосав Банковић и покривао

¹⁷ Радић, 2008/42.

¹⁸ Међуопштински историјски архив Ваљево (у даљем тексту МИАВ), Општина града Ваљево (у даљем тексту ОГВ) 1879–1944. кут. бр. 176, фасцикла III, пр. бр. 393.

¹⁹ *Сѣтѣиисѣиѣчки јодишњак 1940, 1941, 380; Југославија 1918–1988, сѣтѣиисѣиѣчки јодишњак*, 1989, 405.

²⁰ Архив Босне и Херцеговине, Краљевска банска управа Дринске бановине (у даљем тексту АБиХ. КБУ ДБ), Пољопривредно одељење, бр. 9298/38.

подручје са око 12.000 становника. У Славковици није било сталног лекара, већ су повремено долазили из Окружне болнице у Ваљеву. У Словцу је радила др Наталија Ратхољц, која је покривала територију на којој је живело око 10.000 становника у општинама: Маркова Црква, Лозница, Непричава, Бајевац и др.²¹ Значај здравствених задруга био је вишеструк, али је сеоско становништво мало користило близину здравствених задруга и могућности које су оне пружале.

У Краљевини Југославији 1937. године радило је 1.696 апотека, од којих су 931 биле јавне, 92 болничке и 312 кућне, а у Дринској бановини у исто време радило је 127 апотека, од чега су 72 биле јавне, 19 болничке и 39 приручне.²² У граду Ваљеву су, у међуратном периоду, радиле три апотеке. Прву апотекарску установу водили су Едхем Бузаљки и Јосиф Прикелмајер, другу је водио Петар Тадић, а трећу Светозар Туцовић, сви магистри фармације. Број апотека у Ваљеву у односу на број од 127 апотека у Дринској бановини или у односу на број од 1.696 апотека у држави, чини се занамарљив, на нивоу статистичке грешке.

Због лоших услова живота у Ваљеву и у ваљевском крају, у Дринској бановини и Краљевини Југославији, у периоду трајања бановине, харале су заразне болести. Поред свих узрочника заразних болести најтеже је било борити се са сиромаштвом. Лоша исхрана као последица сиромаштва, узроковала је најчешће туберкулозу и то претежно код млађе популације по правилу са смртним исходом.

Табела 1 – Смртност од туберкулозе у Дринској бановини и Краљевини Југославији од 1934. до 1939. године²³

	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Дринска бановина	3.844	3.920	3.534	3.427	3.560	2.988
Краљевина Југославија	32.553	30.696	29.323	30.282	28.739	25.995

Табела 2 – Смртност од туберкулозе у ваљевској области од 1934. до 1939. године²⁴

Срез	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Ваљевски	41	40	39	46	35	41
Колубарски	59	47	60	70	59	53

²¹ Радић, 2008/42.

²² Статистички годишњак 1937, 1938, 314.

²³ Статистички годишњак 1938–1939, 1939, 390; Статистички годишњак 1940, 1941, 412;

²⁴ Статистички годишњак 1938–1939, 1939, 390; Статистички годишњак 1940, 1941, 390.

Подгорски	52	55	43	60	62	64
Посавски	75	72	50	76	66	54
Тамнавски	82	96	97	99	97	81
Свега	297	310	289	353	319	293

У Дринској бановини је највише лица умрло од туберкулозе 1935 године, а најмање 1939. У Краљевини Југославији најмање лица од туберкулозе умире 1939, а највише 1934. године. Годишње је од туберкулозе у ваљевској области просечно умирало 315 лица. Највећа смртност била је у тамнавском, а најмања у ваљевском срезу.²⁵ У овом периоду је, у граду Ваљеву, у просеку умирало 25 становника годишње од туберкулозе. Временом се тај број умрлих од туберкулозе смањивао тако да је у Ваљеву 1938. умрло 20,3%, а 1939. године 17,7% становника од укупног броја умрлих.²⁶ У ваљевској области најмање људи од туберкулозе је умрло 1939. године, а највише 1937. године. Поред туберкулозе, најчешће болести уочи Другог светског рата у ваљевском крају биле су: шарлах, дифтерија, трбушни тифус, дизентерија, скорбут, црвени ветар и друге.²⁷

У годишњем извештају Начелства среза ваљевског од 13. јануара 1939. године упућеном Краљевској банској управи Дринске бановине у Сарајеву, у вези са здравственим стањем народа наводи се: „Здравствено стање народа у току 1938. године, било је врло добро у поређењу са ранијим годинама. Епидемија уопште није било. Заразних обољења било је у целој години седам и то: једно од дифтерије, једно од заразног кочења врата и једно од трбушног тифуса... У току минуле године једино су се повећала обољења од маларије... венеричне болести су у опадању... У месецу мају је извршено цепање деце против великих богиња... Пијаће воде биле су здраве и није забележен ни један случај обољења у вези са истим. Исхрана грађанства била је добра, оскудице у храни није било. По Закону о сузбијању заразних болести по школама није ништа рађено у току минуле године, пошто се није указивала потреба.”²⁸ На основу извештаја Начелника среза ваљевског, чини се да је стање у срезу врло добро, али само у тој години је у ваљевском срезу умрло 464 лица од којих 35 оболелих од туберкулозе.

²⁵ Исић, 1985, 69.

²⁶ Трипковић, 1980, 203.

²⁷ АБиХ. КБУ ДБ. Поверљива архива, пр. бр. 225/38.

²⁸ Исић, 1988/23.

У ваљевској области присутне су и полне болести, пре свега сифилис као последица ратова и миграције становништва. Велика смртност од 2.580 становника годишње, последица је свих ових болести: дифтерија, шарлах, дизентерија, трбушни тифус, црвени ветар, скорбут и других али и тешког економског стања, незнања и непросвећености, као и недовољне здравствене заштите.

1.2 Социјалне прилике у ваљевском крају

Уочи Другог светског рата и даље су велике економске разлике између појединих крајева ваљевске области. Куће се граде углавном од слабог материјала, а само 17,12% је изграђено од цигле.²⁹ Велики број кућа нема попатошену собу,³⁰ више од $\frac{3}{4}$ ни кревета за спавање,³¹ због чега већина укућана спава у једној просторији на лежају од дасака, прекривеним сламом и прекривачем од лана. Спавало се у свакодневной одећи.³² Одрасли су и могли да поднесу овакве услове живота, али су деца страдала због нехигијенских и нехуманих услова живота. У периоду пред Други светски рат, већина кућа на селу у ваљевском крају су биле или брвнаре, у брдским или шумовитим крајевима или чатмаре, у равничарским пределима ваљевског краја. Од чатмара је већина кућа била од слабог материјала, покривна шиндром, ретко ћерамидом или црепом, мала за становање са највише два или три одељења, биле су ниске са малим прозорима, недовољно осветљене и без довољно чистог ваздуха. Често се дешавало да се под истим кровом налази и штала за стоку.³³

Како је изгледала колевка малог детета у сеоској кући види се из чланка у листу Задружна реч: „Колевка је била близу пећи. Дете повијено и стегнуто повојем, на дну колевке један танак слој сена, место чаршава једна стара исцепана сукња од штофа... толико прљава и крута од детиње мокраће да стоји као неуштављена кожа. У колевци гомила мокрих, прљавих, црних крпа, сасвим исцепаних, и нека исцепана халјаница старијег детета, која служи детету за кошуљу, толико прљава

---

²⁹ Исић, 1985, 68.

³⁰ Обрадовић Милан, *Село Дринске бановине у бројевима*, 1939, 7-9: Према подацима које је изнео Обрадовић само је 7.139 кућа имало попатошене собе, што је $\frac{1}{4}$ у односу на број кућа у ваљевском крају.

³¹ Обрадовић Милан, *Село Дринске бановине у бројевима*, 1939, 7-9: Или према броју домаћинстава 3.596 нема кревет за спавање.

³² Димић, 1997, 51.

³³ Исић, 2001,198, 203.

да се боја не може одредити... Мајка се жали, не зна зашто јој дете не напредује... На селу се више обраћа пажња на лежај младе стоке у стаји но на дете у кући.”³⁴

У селима ваљевске области свакодневне активности биле су на ниском хигијенском нивоу. Ретко се користио сапун, одећа се прала једном седмично и то у цеђи без искувавања, а како је сељак са презрењем гледао на купање, које је на селу, поготово код одраслих било веома ретка појава, приказано је у следећем чланку: „Нема брата сељак времена да се купа, нема времена да се умије. Па не дај Боже, знојав да се окупа, одмах ће да ухвати неку болест, грозницу или јалшто тако... један се овако окупао на господски начин и за три дана мајкао. Јок брата док сам жив ја се нећу хладном водом купати.”³⁵

Лична хигијена као и култ чистоће није постојао у народу. Снабдевање насеља чистом водом било је више изузетак него правило. Све ово је погодовало разним инфективним болестима и великом проценту смртности. Држава је покушавала да едукује становништво али је то ишло споро и уз велики отпор од стране већинског дела народа. Неке резултате је дала колективна вакцинација, али су услови за живот били тешки, економско стање није дозвољавало да се обезбеде најосновнији хигијенски услови за живот.³⁶ Може се констатовати да је обележје сељаштва између два светска рата било нехигијена становања, исхране као и лична нехигијена.³⁷

Лоше економско стање сељаштва одразило се и на његову исхрану, а сходно томе и на здравље становника ваљевске области. Честе су оскудице у храни, нарочито драматичне године су биле 1935. и 1940. због велике глади на селу. Тада су управе појединих срезова биле приморане да траже помоћ у храни од државе. У исхрани, поред хлеба првенствено кукурузног, а онда и пшеничног,³⁸ могао се наћи бели смок (производи од млека), јаја, сланина, суво месо, маст, варива (најчешће пасуљ, кромпир и разно поврће, боранија, парадајз, паприка, купус и др). У време поста, поред хлеба најважнија храна био је бели лук.³⁹ На селу у време поста лети поред лука и хлеба, претежно се јео парадајз, а зими кромпир, пасуљ

³⁴ Задружна реч, бр. 6, 16. март 1939, 68.

³⁵ *Здравље – Здравствени йокреј*, бр. 6, год. 1938, 87.

³⁶ *Гласник централној хигијенској завода*, бр.1-4, 1938, 106.

³⁷ Исић, 2001, 214.

³⁸ Исто, 1985, 74; Обрадовић Милан, *Село Дринске бановине у бројевима*, 1939; Честа је појава да су сиромашни сељаци продавали пшеницу као скупљи производ да би могли да купе за исхрану кукуруз.

³⁹ Исић, 1985, 74.

и купус.⁴⁰ У овом периоду почиње да се разликује исхрана становника са села и из града, тако што у граду доминирају намернице животињског порекла, а на селу биљног порекла.⁴¹ Културни ниво становништва више је утицао на његову исхрану него материјално стање становништва.⁴²

У листу *Наша реч*, др Радован Мијушковић⁴³ даје анализу исхране људи на селу: „Највећи број сељачког света гладује, било што нема довољно хране да троши, било да се храни једноставном храном која не може подмирити све потребе једног здравог и нормалног организма. У садашње доба... гладовање на селу је редовно, добро храњење је изузетак... Гладовање није само онда када се мала количина хране троши, већ и тада кад се узима велика количина слабе хране која је оскудна у главним састојцима које организам тражи, утолико пре што се таква храна узима дуже време.”⁴⁴

Табела 3 – Исхрана у селима ваљевској краја,⁴⁵
Имање од 3 ха, укућана 5.

Дан	доручак	ручак	вечера
Понедељак	Леба, проје са мало сира и меколице	Леба, салате и сира	Проја, пржени патлиџан са мало сира
Уторак	Леба, проје са мало сира и меколице	Проје, салате и сира	Чорба од кромпира са лебом
Среда	Проје и парадајиза салате и леба	Печени кромпири	Кувани кромпир и салата од патлиџана и паприке
Четвртак	Меколица, сир и проја	Кувана боранија зачињена и запржена са додатком млека	Што је остало од ручка са млеком
Петак	Салата са лебом	Посан пасуљ	Посан пасуљ
Субота	Меколица са пројом	Салата и пржени патлиџан са јајима	Салата, чорба од кромпира и проја
Недеља	Меколица са пројом	Кувана боранија на млеку	Кувана боранија на млеку

⁴⁰ Димић, 1997, 58.

⁴¹ Исто, 2005, 56.

⁴² Димић, 1999, 299.

⁴³ Јовановић, 2008б, 418; Мијушковић је био адвокат и политичар. У периоду између два светска рата припадао је Савезу земљорадника и био један од првака у Земљорадничкој левици. Од 1940. године био је члан Главног одбора Народне сељачке странке а од 1945. године и председник Извршног одбора. После Другог светског рата био је председник Комисије за откривање ратних злочина и народни посланик.

⁴⁴ *Наша реч*, бр. 1, 15. VII 1936, 1.

⁴⁵ Исић, 2001,187; *Сељачко коло* бр. 30, 17. децембар 1936; бр. 31, 1. јануар 1937.

**Табела 4 – Исхрана у селима ваљевској краја,⁴⁶
Имање од 30 ха, укућана 14**

Дан	доручак	ручак	вечера
Понедељак	Проја са сиром и сока маколице	Чорба од кромпира са парадајизом и сира	Кувано за ручак служи се и за вечеру
Уторак	Проја са сиром и сока маколице	Купус слатки са сланином	Кувано за ручак служи се и за вечеру
Среда	Проја са сиром	Боранија заливена млеком без меса	Кувано за ручак служи се и за вечеру
Четвртак	Печени кромпир са пројом	Посан пасуљ	Кувано за ручак служи се и за вечеру
Петак	Сира, маколице и проје	Чорба од кромпира и сира са пројом	Кувано за ручак служи се и за вечеру
Субота	Салата од патлиџана и печен кромпир	Посан пасуљ и салата од патлиџана и паприка	Кувано за ручак служи се и за вечеру
Недеља	Сира, маколице и проје	Боранија запржена машћу и заливена млеком	Кувано за ручак служи се и за вечеру

На упоредним таблицама богатог и сиромашног домаћинства из 1936. године могу се видети сличности и разлике у исхрани.

У погледу квалитета и разноврсности исхране богатих и сиромашних сељака разлика је била мала.⁴⁷ Због кризе, и богати сељак је био приморан да већину својих производа изнесе на тржиште. Проја, качамак, пасуљ, млеко и по који режањ сланине, главна су земљорадничка храна и код сиромашних и код мало мање сиромашног дела становништва на селу. У периоду сезоне тешких радова, кад сељак ради од јутра до мрака, храна коју једе није довољна ни да преживи, а камоли да задовољи његове физичке потребе.⁴⁸

Недостатак исправне пијаће воде и ниска здравствена култура имали су за последицу појаву разних заразних болести, од чега је само туберкулоза у периоду од 1934. до 1939. године однела 1861 људски живот. У годишњем извештају Начелства среза колубарског од 30. јануара 1936. године упућеном Краљевској банској управи Дринске бановине у Сарајеву, у вези са социјалним приликама и народним здрављем наводи се: „Собзиром на исхрану и становање као и друге хигијенске прилике... у народу је се доста укорешила туберкулоза. – Исто тако и венеричне болести узимају све више маха а нарочито сифилис. Има наравно и других

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Исто, 1985, 74.

⁴⁸ Исић, 2001,187; *Сељачко коло* бр.30, 17. децембар 1936; бр. 31, 1. јануар 1937.

болести и различитих хроничних обољења али туберкулоза и сифилис највише засецају у социјални живот народа.”⁴⁹

Мања смртност је била у граду у односу на село због боље здравствене заштите, јер је у Ваљеву радила Дринска болница и Дом народног здравља. Здравствена заштита на селу ваљевске области постојала је у осам здравствених задруга, али се необразовани сељак радије сам лечио, зазирући од савремене медицине и скупих услуга лекара. Последица лоших економских услова живота на селу је била велика смртност, али ни држава није радила на едуковању и образовању становништва на селу у вези са социјалном и здравственом заштитом. Незнање, лењост и врло често инат, као и општа некултура, често код сељака доминантне особине које утичу на неприхватање здравствене заштите.

Какав је однос становништва са села био према лекарима и према болестима, посебно туберкулози, најбоље се види у чланку Криви су лекари у часопису Задружна реч: „Враћајући се после обиласка школе једног јесењег дана пролазимо крај блаћавог дворишта. Старац болешљивог изгледа, мршав и блед зауставља нас и моли, кад смо већ ту, да видимо његовог болесног унука... Дечак од девет-десет година на изглед (сазнајемо да му је 13) упалих образа, бледо-жућкасте коже, паћеничког израза лица седи на кревету. Његова десна рука, танка као прут, повезана око лакта и изнад шаке крпама, испод којих вире листке од репушине. Листкама су превијени отечени зглобови, из којих кроз две мале ранице цури гној; исто то – и на десном куку. Прегледам плућа; и она нису поштеђена болешћу. Распитујем се за остале укућане. Дед пориче да је ико у породици боловао од туберкулозе. Међутим за време прегледа и разговора стари се више пута закашље и пљуне на земљу. Тај кашаљ и његов изглед довољни су докази болести... Стари више година болује од туберкулозе плућа, носи болест у себи не обраћајући на њу пажњу... клице које он са својим испљувком сеје свуд око себе нашле су за себе добру подлогу у крви мање отпорног унука, те су му се населиле у зглобовима и костима, а затим – и у плућима... Саветујем, наговарам да пошаљу дечака у болницу. Стари нешто неодређено гунђа. Сазнајемо да је мали болестан већ две године. Лечили су га дуго „бајањем”, а затим пак одвезли у болницу. Тад га је још болела само нога у колену. У болници су му ставили гипс, па су га пустили кући. Требало је да се дечак опет одведе на преглед кроз три месеца у болницу, али дед није хтео да чека, него је сам скинуо малом гипс пре времена. Лечење је било прекинуто и болест је наставила свој ток, те је захватила и друге зглобове... У току зиме задружна сестра обилази често малог болесника, саветује његову мајку, деду и остале укућа-

---

⁴⁹ АБиХ. КБУ ДБ. Поверљива архива, пр. бр. 586/36.

не. Али – узалуд. Стари неће да чује за болницу, него се хвали како лечи дечака травама и како му је већ боље. На пролеће старац дотера унука на преглед у задругу, јер га је заболело грло... Испод великог шешира једва се види мало напаћено лице, боје воска. Скида се, те видимо костур превучен танком жуто-бледом кожом. У плућима – сви могући хрипови, пућно ткиво у распадању; у гркљану и ждрелу – на бледој слузокожи – гризлилице. Туберкулозне клице пошто су се намножиле у својим гњездима – у болесним зглобовима детета – преплавиле су цео његов организам, уништиле му плућа, и населиле се у гркљану и ждрелу. – Прегледајте га па дајте му лекове за гушу, а ако немате лекове, – да идемо даље – каже стари зловољно. – Прекасно је чича, не може га сад нико излечити, – одговарам, и не могу да се не уздржим да не прекорим за ранији нехат. – Шта сам ја крив, – љути се стари – криви су они лекари, што су га рђаво лечили, њих треба казнити! – Речи му прекида кашаљ. Чича пљује на под и опанком растрђује испљувак.⁵⁰

Незнање и здравствена некултура били су веома распрострањени у селима ваљевске области, што се и види према сведочењу ветеринара Душана Васиљевића објављеном у часопису Здравље – Здравствени покрет, бр. 6 из 1938. године у чланку Прва помоћ: „Цепио сам говеда у дворишту... наједном нека вика, дечији плач: домаћиново псето угризло дете из комшилука... видео сам како жена домаћинова уз помоћ једног детета обара пса на земљу и како нешто сече ножем на њему. Помислих да хоће да га убију... Али преварио сам се, јер је то био почетак једног начина како се лечи угриз пса. Одреже се чуперак длаке са пса који је ујео и то најбоље са врата; длака се спали и са тим пепелом се заспе рана. Да би рана што сигурније зарасла, узме се зрно пасуља, расцепи на два дела и сад се једна половина метне на рану, и умота крпом. Успех лечења зависи од тога да ли се пасуљ залепио за рану или није. У првом случају рана зарасте, а ако пасуљ спадне, рана ће се дати на зло. Начинио сам раствор за раскуживање рана и упутио их да дете одмах одведу лекару. Исто село има свог лекара већ више до 10 година... Овакво указивање помоћи треба назвати последња помоћ а не прва помоћ.”⁵¹

На основу случаја који се десио 1931. године у ребељској општини, где је у року од 50 дана умрло четрдесет четворо деце од безначајних дечјих болести, може се констатовати да је у селима ваљевског краја била тешка здравствена ситуација. Сличан случај десио се у селу Брежђу исте године, где је осамнаесторо деце умрло од грипа за месец дана. У листу Глас

⁵⁰ *Задружна реч*, бр. 13, 30. јун 1939, 163. Лекар из здравствене задруге у Словцу др Наталија Ратхољц је аутор текста.

⁵¹ *Здравље – Здравствени покрет*, бр. 6, год. 1938, 96.

Ваљева пише: „Брежђе је сиромашно брдско село без саобраћаја удаљено од вароши и редак је сељак који у овом времену има 100 динара, без које суме не сме ни поћи за лекара и лекове у варош и зато тај свет лече врачаре а како га лече то се види и чује по кукњави која се разлеже по нашим селима ових дана. И док су наше вароши пуне лекара који још мало не држе сензвале за довођење пацијената, дотле читави крајеви, стотине општина немају лекара и умиру као муве без лечења.”⁵²

У ваљевском крају сељак није ишао код лекара не само зато што је био непросвећен, сујеверан или што му је здравствена култура била на веома ниском нивоу, није ишао, јер су путеви били лоши, а лекари и болнице сувише удаљени од његовог места становања и јер су лекарске услуге за њега биле веома скупе. Живот обичног човека на селу био је јефтинији од хране коју је производио, а смрт се лакше подносила од свакодневних тешкоћа живљења, па је стога и смртност на селу била много већа него у граду.

У листу Глас Ваљева, др Радован Мијушковић даје у чланку Село и медицина, анализу смртности деце на селу и у граду: „Од сто новорођенчади на селу умре прве године око 25, а у вароши око 15... варошке мајке су просвећеније и упућеније у гајење одојчади, лекарска помоћ им је увек при руци, највећим делом времена се посвећују гајењу и подизању деце, итд... Сељанка је на првом месту радница, сарадница свом мужу у земљорадњи па тек онда мајка, супруга и домаћица.”⁵³

Није мушкарац у ваљевском крају носио на леђима свој дом, иако је био задужен за његово формирање и имао званично носећу улогу. Жена је одржавала целу кућу која је била на њеним леђима, била је задужена за све кућне послове, и морала је да рађа децу, да се брине о њиховом васпитавању, и да ради све пољске послове, као и мушкарци.⁵⁴ Рађала је тада жена и више од десеторо деце, јер се надала да ће јој можда свако друго или треће опстати. Мучила се, понижавала, молила мужа или старешину задруге за комад нове одеће, да јој болесно дете одведу код лекара, стизала да прва устане и последња да легне, и поред свих обавеза које је имала и које је свакодневно извршавала, и које су јој наметнуте, успевала је да буде темељ куће.

Недостатак здравствене културе, недовољна просвећеност, лоша исхрана, очајни хигијенско-стамбени услови живота, били су узроци велике смртности у ваљевском крају у првој половини XX века. Болнице и здравствене задруге радиле су на просвећењу локалног становништва

---

⁵² Глас Ваљева, бр. 11, 15. III 1931, 3.

⁵³ Глас Ваљева, бр. 10, 11. III 1934, 2.

⁵⁴ Димић, 1997, 55.

ваљевског краја, и покушавале су да смање стопу смртности нарочито код деце, али су сви напред наведени чиниоци, условили да се, у поједним деловима ваљевског краја, живот становника и његове навике нису мењале десетинама година уназад.

Summary

From all institutions important for normal daily life in the town of Valjevo, health institutions suffered the biggest loss in the Great War, as they had lost $\frac{2}{3}$ of medical personnel. But despite this, it seems that only health institutions were on the same level as European health institutions, all owing to the expertise of medical personnel, trained abroad, mostly in the period between the two world wars. This is evident on the basis of information on successful operations which were firstly done in Valjevo, in comparison to the Drina Province or the Kingdom of Yugoslavia. There is a big difference between the rural population and town inhabitants in reference to hygiene habits, diet and health generally. Lack of health culture, the distance of health institutions and primarily the poverty of the rural population, resulted in high mortality rates in country side, while the situation in town was better. When compared – the number of hospitals and capacity in the town of Valjevo in relation to the number of people it covered, with number of hospitals and capacity in Drina Province and the Kingdom of Yugoslavia, one can easily conclude that the capacities of self-governing hospital in Valjevo were not sufficient. On the other hand, it is known that during the period of the Drina Province, over 30% of hospital capacity was almost always vacant, and that mortality in the former Valjevo area was higher than in other provinces, which leads us to the conclusion that the rural population of Valjevo region preferred to treat themselves or at the teller or a quack, and that the last option, when nothing more could be done in their own healing, was going to the doctor. Inhumane apartment hygienic conditions, poor diet, lack of education, poor health culture and infectious diseases were a result of the above and that eventually caused high mortality rates. Children who were the least responsible for these social conditions, most have suffered. Life was cheap, hard life thought everyone to deal with death more easily, women were the pillars of the households, and as it is hard to say, but these terrible social and health conditions in some parts of the Valjevo region did not change for a longest time.

Извори и литература

Архивски извори

Међуоштински историјски архив Ваљево

– Фонд: А.1.2–4 Општина града Ваљево 1879–1944 (МИАВ, ОГВ 1879–1944, кут. инв. бр. 176)

Архив Босне и Херцеговине, Сарајево

- Краљевска банска управа Дринске бановине; (АБиХ, КБУ ДБ)
- Поверљива архива
- Пољопривредно одељење

Објављени архивски извори

- Југославија 1918–1988, статистички годишњак, Савезни завод за статистику, Београд 1989.
- Обрадовић Милан, Село Дринске бановине у бројевима, пољопривредна комора за дринску бановину у Сарајеву, Сарајево 1939.
- Статистички годишњак 1937, Општа државна статистика Краљевине Југославије, Београд 1938.
- Статистички годишњак 1938–1939, Општа државна статистика Краљевине Југославије, Београд 1939.
- Статистички годишњак 1940, Општа државна статистика Краљевине Југославије, Београд 1941.

Литература

- Димић, 1997, 51, 55, 58 – Димић Љубодраг, Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941, Књига I. Друштво и Држава, Београд 1997.
- Драшковић, 1987, 241 – Драшковић Радован, Ваљево у прошлости, Ваљево 1987.
- Исић, 1985, 68, 69, 74 – Исић Момчило, Сељаштво ваљевске области 1929–1941, Ваљево 1985.
- Исић, 2001, 187, 198, 203, 214 – Исић Момчило, Сељаштво у Србији 1918–1941, Београд 2001.
- Јовановић, 2008а, 287 – Јовановић Драгољуб, Медаљони, I–IV, књ I, Београд 2008.
- Јовановић, 2008б, 418 – Јовановић Драгољуб, Медаљони, I–IV, књ II, Београд 2008.
- Перишић, 1997, 145 – Перишић Мирослав, Ваљево, град у Србији крајем 19. века, Ваљево 1997.
- Ранковић, 2002, 11, 63, 107 – Ранковић Здравко, Ваљевски крај у XX веку, Ваљево 2002.
- Ранковић, 2007, 11, 20, 27, 36 – Ранковић Здравко, Ваљевска болница, Ваљево 2007.

- Ранковић, 2013, 27 – Ранковић Здравко, Ваљевке, Ваљево 2013, 27.
- Сарамандић, Максимовић, 2006, 67 – Сарамандић Љ. и Максимовић Н., Тамо далеко, Београд 2006.
- Србија у ратовима 1912–1918. са освртом на ваљевски крај, 1972, 131 – Србија у ратовима 1912–1918. са освртом на ваљевски крај, Ваљево 1972.
- Трипковић, 1980, 203 – Трипковић Милан, Ваљево 1900–1941, Ваљево 1980, 203.

Чланци

- Димић, 1999, 299 – Димић Љубодраг, Село и град у Краљевини Југославији, у: Југословенска држава 1918–1998, ИСИ, Београд 1999.
- Димић, 2005, 56 – Димић Љубодраг, Србија 1804–2004, суочавање са прошлошћу, у: Србија 1804–2004, Београд 2005.
- Исић, 1988/23 – Исић Момчило, Извештај начелства среза ваљевског за 1938. годину, Гласник Међуопштинског историјског архива у Ваљеву, 1988/23.
- Радић, 2008/42 – Радић Снежана, Здравствене установе ваљевског округа у периоду 1944–1947, Гласник Међуопштинског историјског архива у Ваљеву, 2008/42.

Штампа

- Глас Ваљева, Ваљево 1931, 1934, 1940.
- Гласник централног хигијенског завода, Београд 1936, 1938.
- Задружна реч, Београд 1939.
- Здравље – Здравствени покрет, Београд 1938.
- Наша реч, Ваљево 1936.
- Сељачко коло, Београд 1936, 1937.